

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Sakarya University Faculty of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 26, Sayı/Issue: 50, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

**Christopher Craig Brittain. *Adorno ve Teoloji*. çev. Arda Bilgin.
İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022, 272 s.**

Değerlendiren/Reviewed by

Tamer Yıldırım

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı –
Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of
History of Philosophy.

tyildirim@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0033-0539>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Kitap Dergerlendirmesi/Book Review

Geliş Tarihi/Date Received: 02/08/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 11/10/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 15/12/2024

İntihal: Bu makale, *iThenticate* yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by *iThenticate* and no plagiarism detected.

Copyright © Published by Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sakarya University Faculty of Theology, Sakarya/Turkey.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial No Derivatives 4.0 International License.

Öz

Frankfurt Okulu felsefe ve sosyolojinin arasında yer alan bir düşünce hareketini oluşturur. Hareketin en tanınmış üyeleri Theodor W. Adorno, Max Horkheimer ve Herbert Marcuse'tur. Adorno gibi diğerlerinin de düşünceleri Aydınlanma eleştirisi, estetik, kültür teorisi ve genel olarak çağdaş toplumun değerlendirilmesi gibi oldukça geniş bir alana yayılmaktadır. Karl Marx ve Sigmund Freud Frankfurt Okulu düşünürlerinin düşüncelerinin şekillenmesindeki en önemli iki figürüdür. *Adorno ve Teoloji* adlı bu eser, Adorno'nun eserlerinden hareketle teoloji, metafizik ve genel olarak din konusuna taalluk eden konuları ele alıp incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Adorno, Teoloji, Frankfurt Okulu.

Abstract

The Frankfurt School is a movement of thought that is partly both philosophical and sociological. The most well-known members of the movement are Theodor W. Adorno, Max Horkheimer and Herbert Marcuse. Others, like Adorno, have ideas that range over a wide range of areas, including Enlightenment critique, aesthetics, cultural theory, and an evaluation of contemporary society in general. Karl Marx and Sigmund Freud are the two most important figures in shaping the thoughts of the Frankfurt School thinkers. This work, *Adorno and Theology*, examines issues related to theology, metaphysics and religion in general, based on Adorno's works.

Keywords: Philosophy, Adorno, Theology, Frankfurt School.

Eleştirel düşüncenin önemli temsilcilerinden biri olan Theodor W. Adorno'nun düşüncesi, karmaşık ve çoğu zaman derinden kafa karıştırıcı şekillerde teolojiden derin biçimde etkilenmiştir. Genel olarak bakıldığında eleştirel teori teoloji ve teoloji ile ilgili konulara ana hatlarıyla da olsa değinmek zorundadır. Bu kitap, Adorno'nun düşüncesinin teolojik yönlerine ilişkin anlaşılır ve kapsamlı bir şekilde oluşturulmuş çalışmalardan biridir. Modern çağda Tanrı'nın ölümü ilan edildikten sonra, dinin devam eden felsefi değerine ve geçerliliğine değinilmektedir. Kitap konuyu ana hatlarıyla özetleyen bir giriş ve yedi bölümden oluşmaktadır.

Adorno'nun düşüncesi temelde üç unsuru kendisinde bulundurur. Bunlar: Aydınlanmanın diyalektiği kavramı, negatif diyalektik ve Auschwitz üzerine olan değinilerdir. Kitabın tamamında bu unsurlar dağıtılmıştır. Fakat giriş bölümünde belirttiğimiz hususların yanlış anlaşıldığı ve Adorno felsefesinin öte dünyalı bir teolojik kaçışta karamsar bir umutsuzlukla sonuçlandığı şeklindeki yanlış anlaşılmayı düzeltmek gibi bir amacı vardır. Temelde Adorno var olan toplumsal durumlar içindeki önemli içgörülerini açığa vurduğunu düşündüğünden teoloji ile ilgilenmiştir. Yani teoloji ile bir anlamda tarihsel ve güncel olayları sosyolojik olarak açıklamada işine yaradığı için ilgilenmiştir. Fakat Adorno'nun teolojiye ilgisi sadece insan rasyonalitesine ve moderniteye olan güvenini kaybettiği II. Dünya Savaşı'nın sebep olduğu bir umutsuzluğun ürünüdür.¹ Ateist, materyalist bir tavra sahip biri olan Adorno'nun teoloji ile ilgilenmesinin temel nedenleri bunlardır.

Görüşlerinin en önemlilerinden biri olan Auschwitz yalnızca Yahudiler için bir felaketin sembolü değildir aynı zamanda moderniteyi lanetleyici bir

1 Jürgen Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, çev. Frederick G. Lawrence (Cambridge: The MIT Press, 1987), 117.

kınamayı da temsil etmektedir. Bununla ilintili olarak Adorno'nun şiire karşı olma durumu Hitler çağının korkularıyla sarsılmanın umut ya da yeni yaşam olasılığına izin vermeyi reddettiğini ifade eder: "Seve seve kabul ederim ki, tıpkı Auschwitz'den sonra kimse şiir yazamaz dediğim gibi, diğer taraftan da aynı ölçüde denilebilir ki insanlar arasında acının bir farkındalığı olduğu sürece şiir yazılmalı ayrıca bu farkındalığın nesnel formu olarak sanat da olmalı"² diyerek felsefî ve ahlakî problemlerin çözümünde sanatın oynayacağı rolü ifade etmiştir.

Adorno düşüncesi kısmen kapalı ve karışık bir yapıya sahiptir. Bunda yazma tarzı etkilidir. Yazıları sürdürülen organik ciltler halinde değil odaklanılmış denemeler biçimindedir. Adorno *Felsefenin Aktüalitesi* adlı konuşmasında felsefî aklın gerçeğin bütünlüğünü kavrayacak yeterlikte olmadığını daha ziyade felsefenin okumak zorunda olduğu metnin tamamlanmamış, çelişkili ve fragmanlar halinde bulunduğunu söylemiştir.³

Yazarın belirttiği gibi Adorno'nun din terimini kullanımı genellikle, Batı Avrupa içerisinde öne çıkan Yahudilik ve Hıristiyanlığa ilişkindir. Eserlerinde de bu anlamda kullanılmıştır.⁴ Yani İslamiyet ile ilgili bilgisi olmadığından bu yöne değinilmemiştir. Fakat Adorno'nun Hıristiyanlık ve Yahudilikle muğlak bir ilişkisi vardı. Zaten babası din değiştirmiş bir Yahudi, annesi İtalyan, Katolik kökenden gelen bir opera sanatçısı ve üzerinde yoğun bir etkisi olan teyzesi de piyanist idi. Onun biyografisinden bahseden hiçbir eserde dinî uygulamalara yönelik herhangi bir olaydan bahsedilmemiştir. Din görüşü, dinî özlemin güvenlik hissine ve tatmine dönük ruhsal ihtiyacın sonucu olduğunu düşünen Freud'unkinden farklı değildir.⁵ Dolayısıyla değerlendirdiğimiz kitap, Adorno'nun felsefeye yaklaşımının ruhuna göre ayarlanmış, bu yüzden de bir din felsefesi ya da sistematik bir teoloji amacıyla, Adorno'nun düşüncesinin bütüncül ve sistematik bir analizini oluşturmaya çalışmamıştır. Adorno'nun genel anlamda Tanrı ve din hakkındaki tavrı insanın Tanrı konusunda sessiz kalması ve aynı zamanda dünyanın başka türlü olabileme olasılığını araştırmaya devam etmesi gerektiği şeklindedir.

Kitabın birinci bölümünde Adorno'nun Karl Marx'ın din eleştirisinin bütün eleştirilerin önkoşulu olduğu fikrini benimsediği belirtilmiştir. Fakat Marx'ın düşündüğünün aksine bu eleştiri henüz tamamlanmamıştır. Çünkü dinî hakikat iddialarının yerini bilimsel teoriye bırakmasına rağmen, dogmatizm ve gizemlileştirmenin hala sürdüğünü düşünmüştür. Düşüncelerindeki

2 Theodor W. Adorno, *Metaphysics: Concepts and Problems*, çev. Edmund Jephcott (Stanford: Stanford University Press, 2000), 110.

3 Theodor W. Adorno, "The Actually of Philosophy", *Telos* 31 (Spring 1977), 126.

4 Christopher Craig Brittain, *Adorno ve Teoloji*, çev. Arda Bilgin (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022), 23, 31.

5 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 112.

Marksist temelden dolayı yazar, Adorno tarafından dile getirilen Marksçı materyalizmin genel eleştirilerinin bazılarını John Milbank'ın çalışmaları aksettirdiği için onun açıklamalarına genişçe yer vermiştir. Bu bölümde Adorno'nun Karl Manheim'ı hakikat ve gerçekdışılık arasındaki ayrımı tutarlı şekilde kuramadığı için yaptığı eleştirilere de yer verilmiştir.

Yazar, ikinci bölümde Adorno'nun eleştirel felsefesinin kurmayı hedeflediği dengenin taslağını çizmeye çalışmış ayrıca Adorno'nun Milbank ve Almanya'da iken yanında tez çalışmasını yaptığı hocası Paul Tillich'in düşünceleri arasında karşılaştırmalar yapmıştır. Fakat ikinci bölümde daha ziyade Adorno'nun Immanuel Kant'tan aldığı etkiler yine Milbank'ın değerlendirmeleri çerçevesinde tartışılmıştır. Adorno'nun materyalist kaygıları destekleyen, teoloji için geliştirdiği alternatif bir rolün felsefi çerçevesi, özellikle Kant'ın düşüncelerinden çıkarılması konusu irdelenmiştir. Yazar, Adorno düşüncesinden hareketle araçsal rasyonalite, pragmatizm ve doğa bilimlerinin yöntembilimleri tarafından hükmedilen bir dünyada, metafizik hakikatlerle ilgili kaygıların akademik söylemin kenarına itildiğini belirtmiştir ki günümüzde dünyanın hemen her yerinde bunu yoğun bir şekilde gözlemlemek mümkündür.⁶

Üçüncü bölümde Adorno'nun modern bilim görüşü ile ilgili olarak, hakikat ve bilgi arasındaki ilişkiye yaklaşımının bir değerlendirmesi yapılmış, Karl Popper ile olan tartışmaları temelinde Adorno'nun düşüncesinin kriptoteoloji olarak değerlendirilip nasıl dışarıda bırakıldığı ifade edilmiştir. Adorno, Manheim ve Popper'ı pozitivist olmakla suçlamıştır fakat aslında görünüşe göre hepsi benzer bir durum içerisinde. Adorno'ya göre Aydınlanmanın diyalektiğinin çıkarımlarından biri, onun bilimsel ve entelektüel bilgi konusundaki varsayımlara nasıl meydan okuduğudur ve bununla ilintili olarak bilimsel yöntem görüşünün nasıl etkilendiği detaylı bir şekilde incelenmiştir. Yazar ayrıca Adorno'nun, toplumsal yaşamdaki gerilimlerin çözümlenmemiş çelişkilere tanıklık etmesini, acı çekmenin özneye ağır basan nesnellik olduğunu ve böylece acılara bir ses verme ihtiyacının tüm hakikatin koşulunu oluşturduğunu nasıl öne sürdüğünün altını çizmiş ve rasyonalite anlayışını savunmak için Max Weber'in değer ve maksatlı toplumsal eylem arasındaki ayrımlardan nasıl yararlandığını göstermeye çalışmıştır.⁷

Dördüncü bölüm doğrudan Adorno'nun teoloji anlayışına odaklanmıştır. Walter Benjamin ve Franz Kafka'nın etkileri bağlamında oluşan *Bilderverbalt* kavramının temellerini oluşturduğunu ters teoloji anlayışıyla ilişkisini vermektedir. Yazar özellikle Adorno'nun Yahudi ve Hıristiyan teoloji gelenekleri ile diyalogunun, felsefi projesinde nasıl merkezi bir rol oynadığını incelemiştir. Adorno'nun eserlerine neden bir ters teoloji olarak referans yaptığının ve

6 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 55.

7 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 116, 194.

bunun ne anlama geldiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bölüm, Adorno'nun teoloji ile karşı-kültürel toplumsal eylemi sürdüren bir eleştirel düşünme formunu nasıl bağdaştırdığını inceler. Burada kullanılan ters teoloji kavramı ne pozitif ne de negatif bir teolojidir bu da toplumsal varoluş içerisindeki çelişkilerin negatif ve diyalektik bir analizini sağlar.⁸

Beşinci bölümde ters teoloji bakış açısının politik eylem üzerindeki etkileri nelerdir? Toplumsal yaşamdaki dinin akademik çalışmasına nasıl şekil verebilir? Teolojik gelenekler ve bu tür söylemlerin ortaya çıktığı topluluklarla ilgili daha fazla ne söylenebilir? sorularının cevapları verilmeye çalışılırken Katolik ve Marksist bir oluşum olarak özellikle Latin Amerika ülkelerinde ortaya çıkan Kurtuluş Teolojisi'ne Adorno düşüncelerinin etkisi tartışılmıştır. Adorno'nun ters teolojisinin politik eylem tasarlamaya olan etkileri incelenir ve devamında onun Frankfurt Okulu ile ilişkilendirilen Hıristiyan teolojisinin bir formuyla karşılaştırılan teori ve pratik arasındaki ilişkiyle ilgili görüşü değerlendirilir. Latin Amerika Kurtuluş teolojisi, G. Gutierrez, J. L. Segundo'nun düşüncesinin içkin bir eleştirisi, kurtuluş teolojisinin ne ölçüde teolojinin tümünden çözünmesi anlamına geldiği sorusunu gündeme getiren, Hristiyan teolojisine ve sosyolojiyi bir araya getirme girişimlerindeki çelişkilere değinilir. Adorno'nun düşüncesinin bu soruyla meşgul olma tarzı mesihçilik kavramını kullanımının değerlendirilmesi yoluyla incelenir. Gutierrez, *Bir Kurtuluş Teolojisi* adlı eserinde kurtuluş teolojisinin ilkesel programının taslağını çizer. Marx'ın insanın kendi yazgısından sorumlu olan, tarihin bir faili olduğunu gösterdiğini öne sürer. Dinin vesayetinden kurtulan seküler modern dünyada, teoloji insanlığın ve onun Tanrı ile ilişkisinin yeni bir anlayışını kabul edilmesinin gerekliliği belirtilir. Gutierrez, teolojinin sadece dünya dışı varoluşla ya da yalnızca cennette deneyimlenecek bir kurtuluş formuyla ilgili olmadığını ileri sürer. Eğer kurtuluşun ve insanlığın Tanrı ile karşılaşması tarihsel eylem içerisindeki baskıdan kurtulma deneyiminde bulunuyorsa, Gutierrez Hıristiyan toplulukların eyleminin teolojik öncüllerden türetilmek durumunda olmadığı çıkarımını yapar: "Teoloji kırsal etkinlik üretmez, bunun yerine onun üzerinde kafa yorar". Kurtuluş teolojisinin birincil kaygısının insanın esenliği olduğu anlamına gelen bu düşüncelerin Adorno ile ilişkisi değerlendirilir.⁹

Altıncı bölüm Rodney Stark ve Laurance Iannaccone'nun fikirleri temele alınarak oluşturulmuştur. Bu bölümde yazar, Adorno'nun Benjamin'e eleştirileri detaylı bir şekilde değerlendirirken ayrıca onun ters teolojisinin, teolojinin post-seküler teorisinin iki genel konuşlandırılmasıyla nasıl çeliştiğini inceler. İlk yaklaşım tinsellik konusunda artan ilginin dinin yaşamın önemli bir tarafı olduğunu gösterdiğini vurgulayarak sekülerleşme tezinin eleştirilerine

8 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 112.

9 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 150, 159.

yanıt verir. İkinci bir eğilim, din sosyolojisindeki rasyonel seçim yaklaşımına dönük olarak gelişir. Adorno'nun kültür endüstrisi teorisi ideolojinin teoloji ve din de dâhil olmak üzere kültürel ifade ya da ortamlar yoluyla işleyebileceği konusunda nasıl kullanılabileceği incelenir.¹⁰ Adorno'nun dediği gibi "Tüketici kral değildir, kültür endüstrisininin bizi inandırdığı gibi onun öznesi değildir. Nesnesidir."¹¹ Yedinci ve son bölüm Adorno'nun estetik düşüncelerini temele alarak estetik ile teolojinin karşılıklı ilişkilerini değerlendirir. Auschwitz gibi modern kötülük probleminin düğümlendiği bir durumu estetik bir içerikle ifade etmesi söz konusudur. Adorno'nun en eleştiriye açık yönlerinden biri bu, yani bütün eserlerini Auschwitz kavramına dayandırıp ifade etmesidir. Bundan dolayı kendisinin filozof olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği bile tartışma konusu haline gelmiştir. Çünkü Auschwitz'e karşı verilen tepkiler duygusal bir temele dayanmaktadır. Yaşamın getirdiği felaketlere verilen duygusal tepkiler felsefe alanının değil belki sosyolojik kısmen psikolojik bir durumun ifadesidir.

Adorno modern dönemin önemli pek çok sosyolog ve bilim felsefecisinin görüşlerini, eleştirmiştir. Örneğin; açlığın önlenebileceği bir toplumda hala açlık varsa o zaman bu, üretim ilişkilerindeki bir değişim yoluyla açlığın yok edilmesini gerektirir. Adorno'nun gözünde Popper'ın sosyolojiye yaklaşımı böyle bir talebe engel olur. Meydana gelen toplumsal etkilerin yanında, açlığın var olduğu olgusunun farkına varabilir fakat bu koşulları ya da toplumun kendisini eleştirmek için, Popper'ın bilimsel yöntemin üzerinde direttiği değer özgürlüğünü çığner. Popper toplum çalışmasındaki değer özgürlüğü idealinin bilim anlaşmazlıklarını çözebilecek tek rasyonel tutum olduğunu öne sürer. Yazar da bununla ilintili olarak günümüzde Richard Dawkins ve diğer Yeni Ateistler'in görüşünü öngörerek eleştirel aklın, şiddetin şimdiye kadar keşfedilen tek alternatifi olduğunu belirtir. Kendisini mantıksal akıl yürütmenin kurallarıyla sınırlayan bir argüman, çatışan değer sistemleri arasında aracılık etmek için elverişli, tek araç olarak sunulmuştur. Bilimsel yöntem içerisindeki, bilimsel olarak kanıtlanamaz ya da yanlışlanamaz değer ifadelerine izin vermek için, projesiyle çelişen bir durum içine düşer. Yine çağdaş sosyologlardan Hans Albert, bilimi yalnızca, bilişsel ilginin kendisini temel ihtiyaçlardan kurtardığı toplumsal katmanların olduğu yerde mümkündür diye öne sürerek bu görüşü yansıtır. Hem Popper hem de Albert fikirlerini "bilim insanı ne zaman kişisel değer yargısını ortaya koyarsa, olguların eksiksiz anlaşılması son bulur" diye öne süren Max Weber'e atıfta bulunarak desteklemeye çalışırlar. Adorno'yu sosyolojinin bir toplum eleştirisi içermesi gerektiğini iddia ederek normatif yönlendirme ve teknik doğrultuları birleştirmeye

10 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 182.

11 Theodor W. Adorno, *The Culture Industry*, ed. J. M. Bernstein (Londra: Routledge, 1991), 85.

çaladığı için kısıtlı bir rasyonalite savunuyor olmakla suçlarlar.¹² Yazar, bu konuda yapılan Adorno eleştirileriyle ilgili olarak herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Fakat kanaatimizce bu eleştiriler haklı bir yerde bulunmaktadır.

Adorno, dinsel gelenek ve toplumlar içerisinde bulunan şeylerin çoğuna karşı dışlayıcı olsa da ve akademik bir girişim olarak bazı teoloji eleştirileri dile getirirse de hem dinsel geleneklerde hem de teolojik söyleminde, insanın hala toplumun var olan koşullarına itiraz eden unsurlar bulabilmesini takdir etmeye devam eder. Zaten Ulf Liedke, Hauke Brunkhorst, J. A. Colombo, Adorno'nun negatif bir teoloji dile getirdiğini ileri sürer. Burada negatif olma durumu şuna dayanır; Adorno'nun din eleştirisi pozitif vahyi reddeder ve insan dikkatini tarihsel gerçekliğinin incelenmesine yöneltir.¹³ Bundan dolayı Georg Lukacs, Adorno'nun felsefesinin karamsar negatif bir teoloji olduğunu belirtir.¹⁴

Kıtapta dikkat çekilen ve doğrudan Adorno ile ilişkili olmayan bir değerlendirme de vardır. Rodney Stark, sekülerleşmeyi basitleştirerek devlet destekli ruhban sınıfının daha az çalıştığını ve kiliselerinin düşüşte olmasının sebebinin bu olduğunu ileri sürer. Başka bir deyişle, girişimciler başarıyla devlet memurları tembelidir. Yani din profesyonelleri, diğer herkes gibi, gerekmedikçe kendilerini zorlamaz. Bu nedenle gayretli rakiplerin yokluğunda dinsel örgütler gevşek ve verimsiz olacaktır. Stark tüm insanların yalnızca tehdit ve rekabetle motive olduğunu öne sürer. Bu değerlendirme misyoner mantığı olmayan bütün din çalışmalarına ve çalışanlarına hamledilebilir. Türkiye'deki uygulama buna örnek olarak gösterilebilir.¹⁵

Adorno'nun düşüncelerini ortaya koyduğu eserlerinin temelindeki ilke şudur: Her şey Auschwitz'den sonra olumsuzlaştırılır. Filozof olmasının temelinde yerleştirilen eser *Negatif Diyalektik* de bu olumsuzlaştırmanın bir ifadesidir. Fakat bu söylem bir felsefe değil duygusal tepkinin bir ifadesi olabilir. Bu bir kötümserlik felsefesi olarak da değerlendirilemez. İnsanın içinde bulunduğu kötümser ruh halinin ifadesi olabilir. Adorno zaten tamamlamadığı ve büyük önem verdiği son eseri *Aesthetic Theory*'de felsefeden sanata yönelmiştir. Sanatın görünümünü ön plana çıkarmıştır.

Sonuçta Adorno felsefesi birtakım sınırlamalar ve paradokslar içerir. Kıtapta teoloji konusunun genel içeriğine uymayan alıntı ve değerlendirmeler de vardır. Adorno'nun özellikle bu konuda dini ve onunla ilintili şeyleri düşüncesinin herhangi bir yerine yerleştirme konusundaki eksikliği etkili ol-

12 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 96-97.

13 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 115, 120, 122, 148.

14 Georg Lukacs, *The Theory of the Novel*, çev. Anna Bostock (Cambridge: MIT Press, 1971), 22.

15 Brittain, *Adorno ve Teoloji*, 200-201.

muştur. Tanrı'dan dolayı olarak bahseder. Hatta Marks'ın görüşlerinin uygulanmaması ve Auschwitz nedeniyle felsefenin kaçırıldığını belirtir. Bu retorik ifadeyi doğru olarak alırsak Adorno'nun içine yerleştirildiği felsefi durumu nasıl anlayacağız? Bu yaklaşım tarzı bizi felsefi söylemden sürekli uzaklaştırmaktadır. "Felsefe ısrarla ve hakikat iddiasıyla, izah edici şekilde elinde izahın kesin bir anahtarı olmadan ilerlemelidir. Felsefeye var olan şeylerin bilmece figürlerin ve şaşırtıcı örüntülerinin içerisindeki geçişi, kaybolan ipuçlarından fazlası verili değildir".¹⁶ Adorno'nun bu şekilde ifade ettiği felsefenin görevi boş bir niteliği içermektedir. Ayrıca Adorno klasik anlamda dinin özüne taalluk eden konuları ele almamaktadır. Yazarın yaptığı kısmen bir takım zorlamalara başvurarak konuyu ifade etmeye çalışmaktadır. Bundan dolayı her bölüm Adorno dışındaki isimlerin görüşleri ekseninde oluşturulmuştur. Yazar aslında eserinde teolojiyi Aydınlanma'nın din eleştirisinden kurtarma isteğinin süreç içinde sorunlu hale gelebileceğini göstermek istemiştir. Bunun için Adorno'yu eserin temeline yerleştirmiş gibi durmaktadır. Çünkü yazar, benzer bir düşünceyi *The Weight of Objectivity: Critical Social Theory and Theology* adlı eserinde Milbank, Luce Irigaray ve Helen Cixous'un sosyal teori ve teoloji ile ilgili görüşlerini değerlendirirken ele almış ve Adorno'yu da kaynak olarak kullanmıştır. Bu eser aslında yazarın *The Weight of Objectivity* çalışmasında Adorno özelinde söyleyemediklerinin bir toplamını içeriyor gibi durmaktadır.

Kaynakça

- Adorno, Theodor W. *Metaphysics: Concepts and Problems*. çev. Edmund Jephcot. Stanford: Stanford University Press, 2000.
- Adorno, Theodor W. *The Culture Industry*. ed. J. M. Bernstein. Londra: Routledge, 1991.
- Adorno, Theodor W. "The Actually of Philosophy", *Telos* 31 (Spring 1977), 120-133.
- Brittain, Christopher Craig. *Adorno ve Teoloji*. çev. Arda Bilgin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022.
- Habermas, Jürgen. *The Philosophical Discourse of Modernity*. çev. Frederick G. Lawrence. Cambridge: The MIT Press, 1987.
- Lukacs, Georg. *The Theory of the Novel*. çev. Anna Bostock. Cambridge: MIT Press, 1971.

16 Adorno, "The Actually of Philosophy", 126.